

ГЕОПОЛІТИКА В КОНТЕКСТІ СВІТОВИХ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

«Всюди у світі, в капіталістичних країнах Західної Європи і Північної Америки, у колишніх комуністичних країнах Європи та Азії, в країнах Тихоокеанського регіону, що бурхливо розвиваються, та в менш розвинутих країнах Африки, Азії і Латинської Америки, - ми бачимо схожі тенденції у політичному житті, схожі риси кризи державності, схожі кроки у напрямку децентралізації, управління економікою і соціальною сферою» [1, 45]. Зазначені тенденції, риси і кроки уособлюють собою кризу попередніх засобів легітимації і пошук нових з метою «обґрунтування всіх фактично-наявних відносин влади і панування» (Ю. Хабермас) та можливих принципів соціальної ідентичності, які дедалі більше починають використовуватися у якості засобів легітимації влади. Зазначений пошук позначається О. Тоффлером терміном «зміщення влади», що знаменує собою трансформацію останньої, зосередження її в неофіційних, недержавних, політичних інститутах. Внаслідок цього, виникає потреба переосмислити фундаментальні засади самої влади, чільне місце серед яких належить геополітичними чинникам.

«Зміщення влади» зумовлене початком «ери посиленого безпорядку», спричиненого невіршеністю низки проблем, пов'язаних з функціональною організацією людського існування в епоху модерну. Така невіршеність зумовлена розщепленням модерного суспільства на автономні сфери, які протистоять одна одній і сприймаються як ворожі та несумісні між собою: «економіка – політика», «політика – мораль», «наука – мистецтво», «релігія – філософія». Проблеми ж, що викликали «еру посиленого безпорядку», є не суто економічними, політичними чи ідеологічними, а тому не можуть бути вирішені за допомогою бінарних визначень «багатство – бідність», «соціалізм – капіталізм», «людина – суспільство». Ці проблеми виявляються загальноцивілізаційними, бо визначають не просто подальший розвиток людства, а саму його можливість (звідси – «ера ризику», «суспільство ризику», «ідея якості життя» як уявлення про самотність суспільства та людини), і культурологічними, оскільки так чи інакше зумовлюють долю кожної окремої людини (у цьому сенсі «вчорашній світ» С. Двейга є нічим іншим як світом модерну). Культурологічний зміст цих проблем пояснюється тим, що в епоху постмодернізму відбувається не лише зміна принципу ідентичності, - соціально-класова ідентичність поступається місцем культурній, - а й використання його у якості засобу легітимації. Останнє пояснюється наступним. В епоху модерну особистість була відокремлена від будь-яких природних чи соціальних структур і покладалася як така, що

нічим не визначена, - ні актом свідомості, ні актом волі. Єдина її визначеність - це вибір, що мотивується не раціонально, а почуттєво й існує тому як вибір уподобаного. Тому одна з позицій обов'язково прагне домінувати і поглинути решту. Звідси: 1) віра у майбутнє, детерміноване "правильним" вибором; 2) гомогенність модерного світу, яка передбачає тенденцію до асиміляції ідентичностей у єдиній пануючій, внаслідок чого відбувається класифікація ідентичностей відносно пануючої, а світ впорядковується за певним ієрархічним принципом. Постмодерн же знаменує собою процес дегомогенізації, тобто процес виникнення спільнот, що базуються на локальних характеристиках, мають надзвичайно сильну культурну самосвідомість та прагнуть автономії. Культурна ідентичність, яка лежить в основі цього процесу, означає таку соціальну ідентичність, що базується на специфічній культурній конфігурації, - історія, мова, раса. Культурна ідентифікація тому стверджує себе у формі "розмноження" нових локальних ідентичностей, а саме: етнічних, національних, релігійно-фундаменталістських, туземних. Завдяки такому "розмноженню" світопорядок починає існувати як світ дискурсів і найменувань, бо не існує об'єктивного способу з'ясувати досконалість різноманітних культурних форм, використовуючи дефініцію мети, значущості чи порядку. Замість останніх постмодерн використовує поняття та образ "межі", "границі", які свідчать про актуалізацію проблеми духовної самоідентичності суспільства у цілому та різних спільнот зокрема, зміст якої полягає у з'ясуванні ними свого місця на історичній шкалі людства. Сама "постбіполярність" не є тому простою характеристикою системи міжнародних відносин, що змінила попередню, біполярну, а означає передусім "різноголосицю" (Ж. Ліотар) культурних ідентичностей, яка, згідно з Ж. Ліотаром, є необхідністю відточувати нашу сприйнятливість до культурного різноманіття, до розрізнення та розірваності загальнолюдського досвіду.

"Зміщення влади", таким чином, існує як прагнення усунути бінарні визначення світу, доводячи, що межі, які їх розрізняють, є результатом людської уяви, а інколи й суб'єктивної зручності. Таке усунення розглядається як умова створення нового світового порядку, смисл якого полягає у вирішенні проблем модерного суспільства засобами політики, що визначаються як засоби комунікації.

Трансформаційні процеси в сучасному світі спричиняють так звану "мутацию" головних чинників класичної та модерної геополітики, внаслідок чого "... географічні фактори впливають на міжнародні відносини головним чином через всю структуру системних детермінант (національна ідентичність, характер світової та регіональної політики, рівень розвитку технології) ..." [2, 7]. В першу чергу, така мутация стосується місця національних держав на світовій арені та ролі воєнної сили у реалізації їх інтересів. Національна або модерна держава, на думку

Р. Арона, є передусім територіальною, тобто, по-перше, вона визначається єдністю політичного утворення, суверенного у межах кордонів, накреслених на карті, а, по-друге, є виразником інтересів народу. Це - неутралізоване просторове утворення, чий суверенітет, могутність та незалежність впливають з його територіальності. Головне завдання такого утворення полягає в забезпеченні захисту і безпеки своїх громадян та захисті від зовнішніх втручань і контролю. На сьогодні ж, вважає Р. Арон, держава втратила ті основні риси, що визначають її як цілком територіальне утворення. Знецінення територіальної держави відбулося внаслідок дії наступних факторів. По-перше, це розвиток військової техніки. Політ літака, зазначає Р. Арон, вважається незаконним, а політ супутника - вже ні. Виникає запитання: "То на якій же висоті зникає суверенітет держави?" Зброя масового нищення також підірвала суверенітет модерної держави, оскільки у випадку атомної війни вона буде не здатна захистити свій простір. По-друге, це існування транснаціональних рухів та партій, - лібералізм, націоналізм, соціалізм, - стосовно яких кордони модерної держави виявляються прозорими, а сама вона виявляється безсилою забезпечити власну внутрішню стабільність. По-третє, це виникнення між- та наднаціональних економічних, політичних та військових організацій, що дедалі більше набувають статусу акторів світової політики. За таких умов, вважає Р. Арон, національна держава означає або спільність культури, або ж колективне бажання політичного існування й існує передусім у вигляді "карликової" держави. Стосовно останньої є виправданими застосування геополітичних критеріїв у їх традиційному розумінні. Так, країни, що мають менше мільйона жителів, належать до нерациональних, тобто витрати держави пропорційно до кількості населення є невиправдано високими. Однак, у деяких випадках місцеві ресурси, - нафта у Габоні чи залізо в Люксембурзі, - дають населенню не лише бажання, а й засіб утвердити свою незалежність. Крім цього, маленька держава, яка займає стратегічно важливе становище, позбавляє великі держави всіх переваг або ж уможливує створення буферної зони між кордонами останніх [3, 362-369].

Сучасні дослідники П. Кеннеді, М. Веййорка, Г. Саламе дедалі більше акцентують увагу на феномені так званої "слабкості" націй-держав у постбіполярному світі та необхідності в зв'язку з цим переглянути деякі аксіоматичні положення геополітики, а саме: 1) принцип державного та національного суверенітету; 2) принцип неутрачання у внутрішні справи держави; 3) принцип розрізнення внутрішньої і зовнішньої політики, монополія здійснення яких належить державі. "Слабкість" держави означає, що вона стає все більше неспроможною виконувати свої класичні функції: обстоювати у власних інтересах монополію на легітимне використання насилля та бути єдиним представником нації на світовій політичній арені. Перша функція на сьогодні є немовби розділеною між

різними терористичними угрупованнями, кримінальними та мафіозними структурами, релігійно-фундаменталістськими організаціями тощо. Другу – поряд з державою виконують різні між- та наддержавні організації, переважно економічного плану (Міжнародний Валютний Фонд, Всесвітній банк тощо), окремі індивіди, установи (наприклад, університети) та інші недержавні об'єднання (діаспори, релігійні об'єднання тощо). Внаслідок цього міжнародне спілкування з міждержавного перетворюється на транснаціональне, яке здійснюється без участі держави. Італійські вчені К. Жан та П. Савона так характеризують причини "послаблення" держави у постмодерному світі: 1) глобалізація ринку та наявність транснаціональних сил; 2) виникнення наднаціональних інститутів типу ЄС; 3) тенденція до регіоналізму та сепаратизму.

Мутація традиційних геополітичних факторів спричинена також набуттям деякими чинниками статусу геополітичних. Мова йде про глобалізаційні процеси, що відбуваються передусім в сфері економіки й мають своїми наслідками спільний ринок, культурну гомогенізацію світу та кризу сучасних націй-держав. Наприклад, дослідниками на сьогодні підкреслюється зв'язок між глобалізацією та насиллям, оскільки останнє живиться нерівністю та дискримінацією, що посилюється за умов спільного ринку. Поняття "центр" та "периферія" позбавляються своїх геополітичних вимірів й набувають ознак економічних категорій – "багатство" та "бідність". О. Тоффлер, на підставі зростаючої глобалізації економічних процесів, робить висновок про необхідність введення нового критерію класифікації сучасних країн, яким мають стати темпи розвитку. При цьому країни з низькими темпами розвитку, на думку вченого, ризикують залишитися на околиці загальнолюдського поступу, оскільки традиційні геополітичні чинники, що забезпечували їх життєздатність, втратили сьогодні свою значущість. Наприклад, природна ресурсна база не визначає ступінь розвитку економіки, бо високі технології, які базуються на глибоких наукових знаннях, дозволяють створити штучні заміники життєво важливих ресурсів. Російський дослідник О. Панарін з цього приводу зазначає, що перед обличчям енергетичної, сировинної та екологічної криз Захід опинився нині на роздоріжжі: або здійснити докорінну реформацію своїх суспільств шляхом самообмеження апетитів споживацького суспільства на користь екологічно відповідальної поведінки, або ж спробувати продовжити існування цього суспільства за рахунок величезних незахищених територій колишнього СРСР, перетворивши їх на джерело дешевої сировини та місце світового звалища [4, 96]. За умов культурної гомогенізації, що існує у вигляді своєрідного "символічного примусу" (Б. Бро), насилля перетворюється на вивч. волі до захисту з боку тих спільнот, що прагнуть утвердити свою культурну ідентичність. А згідно з А. Кінгом та Б. Шнайдером, саме глобалізаційні інтеграційні процеси є безпосередньою причиною "слабкості" сучасних

націй-держав, оскільки вони: 1) зумовлюють цілісність і взаємозалежність світу, які вступають у протиріччя з політичною фрагментацією системи держав-націй; 2) спричиняють добровільну передачу державами частини свого суверенітету наднаціональним, передусім економічним, організаціям; 3) змінюють чинники силового впливу, зокрема перехід від грубих його форм до більш м'яких (економічних, культурних, інформаційних тощо).

З політичної точки зору глобалізація означає завершення холодної війни, руйнування біполярної картини світу, посилення взаємозалежності країн, становлення нового міжнародного та світового порядків. В цьому сенсі процеси глобалізації вносять певні корективи у геополітичну модель міжнародних відносин. Наприклад, захист національних інтересів передбачає сьогодні не стільки розширення державою свого життєвого простору, скільки усунення іноземного втручання у свої внутрішні справи, забезпечення непорушності своїх кордонів, відстоювання своїх ідеологічних позицій. Сам життєвий простір мислиться не як територіально зумовлений, а як простір економічних зв'язків, телекомунікацій, інформаційного впливу тощо. Згідно з українським вченими Л.Л.Валевським та М.М.Гончаром, географічна інтерпретація геополітичного простору на сьогодні втрачає свій сенс, оскільки цей простір визначають тепер такі фактори: характер й смисловий зміст національно-культурної ідентичності; наявність демократичних традицій у суспільстві; рівень і характер розвитку економіки; наявність регіональних дестабілізуючих загроз; рівень контролю і/або рівень залежності від джерел сировини й ринків збуту; наявність вільних капіталів, що дозволяють проводити самостійну інвестиційну політику; характер створених структур колективної безпеки в даному регіоні.

Крім цього, глобалізація спричинила формування нової, - геоекономічної, моделі міжнародних стосунків, в межах якої національні інтереси тлумачаться як досягнення високих темпів економічного зростання держави шляхом інтернаціоналізації господарських зв'язків та поступового розмивання національних кордонів з метою забезпечення вільного руху товарів, капіталів, робочої сили. Якщо геополітична парадигма міжнародних відносин передбачає реалізацію національних інтересів виключно на державному та міждержавному рівнях, то геоекономічна парадигма – реалізує ці інтереси не лише засобами держави, а й приватного бізнесу, недержавних організацій та наднаціональних об'єднань. Під геоекономікою розуміють дисципліну, яка вивчає ті аспекти міжнародної конкуренції, де головними діючими особами є не промислові корпорації чи банки, а держави. Прикладне завдання геоекономіки полягає у виробленні стратегії дії держави, яка б дозволяла їй забезпечити "своєму" господарському комплексу максимальні переваги у конкуренції з "чужими" господарськими комплексами. Термін геоекономіка був

введений наприкінці 80-х років XX століття американським вченим Едвардом Люттваком. На думку Е. Люттвака, військова могутність держав має другорядне значення в умовах відмирання дво полюсної моделі світу, оскільки держава більше не може використовувати воєнну силу у якості засобу подолання економічних суперечок з іншими країнами, а конкуренція між державами може вестися нині виключно економічними методами. В той же час італійські вчені К. Жан та П. Савона вважають некоректним протиставлення геоекономіки та геополітики у сучасному світі. На їх думку, геоекономіка є інструментом геополітики, для якої головними акторами на міжнародній арені є держави. Оскільки суперництво між останніми перемістилося з воєнно-стратегічної сфери в економічну, перед ними постало завдання оволодіти економічним простором, який на сьогодні є глобальним. Процеси глобалізації, зазначають К. Жан та П. Савона спричинили феномен детериторизації та дематеріалізації багатства. Тобто територіальні кордони держави втратили своє покликання бути перешкодами в економічному сенсі й не можуть бути використані у якості інструменту протекціонізму чи меркантилізму, а багатство, втілюючись у електронних грошах, рухається відтепер по глобальним телекомунікативним мережам, які й перетворюються на справжнє багатство країни. Перед державою постає завдання вплинути на економічну глобалізацію у своїх інтересах. Якщо це завдання виявиться нерозв'язаним, то багатство або покине територію цієї держави, або ж держава втратить свою монолітність та легітимність. Інструментом такого впливу й має стати геоекономіка, покликана зробити територію держави найбільш привабливою для багатства, потоки якого підпорядковані багатчисельним суб'єктам глобального економічного процесу. Методами геоекономіки К. Жан та П. Савона називають: 1) "кольберизм високих технологій", який передбачає заходи структурно-організаційного плану та інвестиції у людський фактор; 2) економічну війну, інструментами якої мають стати прийняття рішень та інформація. Загалом логіка геоекономіки, пишуть вчені, має сприяти появі "національних геоекономічних чемпіонів" й, як така, визначатися теорією світового олігополісного ядра, тобто положенням про першочерговість потенціалу банків та промислових підприємств, - глобальних мереж, за розміщення яких на своїй території і відбувається нині конкуренція між державами. На сьогодні такі мережі розміщені в трьох геоекономічних полюсах: США, Європі та Японії. Майбутнє світу, вважає К. Жан, багато в чому буде залежати від сценаріїв розвитку стосунків між цими полюсами. Згідно з французьким вченим Жаком Атталі, у сучасному світі наступила ера грошей, які є універсальним еталоном будь-якої цінності. Через те, що на всій планеті панують ринкові відносини, які ґрунтуються не лише на грошах, а й на інформаційних технологіях, та домінує ліберально-демократична ідеологія, немає сенсу вести мову про геополітичний

дуалізм. На сьогодні, вважає Ж. Атталі, існує єдиний однорідний світ, який базується на принципах геоекономіки. Остання ж віддає пальму першості не географічним, етнічним, духовним чи іншим факторам, а передусім економічним. Всі країни, регіони Землі, стверджує вчений, обертаються навколо тих міст, де є центри світових бірж, інформаційні центри, великі виробництва та корисні копалини. Ці міста та рух навколо них утворюють своєрідні економічні простори, які замінують "геополітичну вісь історії" Х. Макіндера. Такими просторами на сьогодні, згідно з Ж. Атталі, стали Американський простір, що включає Північну та Південну Америки у єдину фінансово-промислову зону; Європейський простір - вся об'єднана Європа; Тихоокеанський регіон з конкуруючими центрами: Токіо, Тайвань, Сінгапур. Між цими трьома економічними просторами, на думку Ж. Атталі, не можуть виникнути якісь суттєві протиріччя, оскільки за своїм економічним та ідеологічним типами вони подібні один до одного. Тому ніякі геополітичні фактори не будуть чинити якогось суттєвого впливу на стосунки між зазначеними світовими економічними просторами, а отже й на ситуацію у світі в цілому.

Російські вчені, зокрема А. Неклеса, Л. Казарян, Ю. Шинков, В. Максименко, визначають геоекономіку як розгляд світової економічної діяльності через призму специфіки господарської діяльності тих чи інших цивілізаційних ареалів (див. Глобальное сообщество: новая система координат. - Спб., 2000). Геоекономічний статус країни в цьому сенсі визначається не регіональною орієнтацією її зовнішньоторговельних зв'язків, а їх характером, тобто домінуючим стилем господарської діяльності, що передбачає те чи інше джерело додаткового продукту. Так, А. Неклеса визначає чотири стилі господарювання у сучасному світі: 1) природовитратна, геосферна економіка, яка базується на експлуатації природи як самостійного джерела додаткового продукту; 2) інноваційна економіка, де традиційна роль праці витіснена інтелектуально-творчою активністю; 3) фінансова постеконіка - управління «чужими», залученими коштами та різноманітними фінансовими кредитними операціями; 4) деструктивна параеконіка, яка включає звичні форми тіньової економіки, так звану трофейну економіку, - процес інтенсивного розграбування створеного господарського потенціалу, - а також кримінальну економіку. Відповідно до перелічених стилів господарювання світова економіка розпадається на шість «економічних континентів»: 1) постіндустріальна Північ, що контролює майже всю торгівельно-фінансову динаміку світу та живе за рахунок своєрідної цивілізаційної ренти; 2) високоіндустріальний Захід, національні господарства якого здатні створювати високотехнологічні вироби; 3) Новий Схід, що орієнтується на масове виробництво та поглинає торгівельний лібералізм з виробничим протекціонізмом; 4) сировинний Південь, який живе за рахунок експлуатації свої природних ресурсів; 5) посткомуністичний світ; 6)

Глибокий Південь, який охоплює острови "транзитної державності" з її неоархаїчною та квазігосподарською активністю, транстериторіальні кримінальні консорціуми (Афганістан, Руанда, Лівія, Сомалі), а також зони, які контролюються ззовні й у яких знаходяться країни із "запущеною суверенністю": на Балканах (Боснія, Югославія) та Близькому Сході (Ірак), в Африці (Сьєрра-Леоне) і деяких частинах колишнього радянського простору (Таджикистан). Деякі країни тут, балансуєючи на межі втрати власної державності, поступово переключаються зі значних форм соціальної і економічної діяльності на повсякденність конфлікту, збройних внутрішніх сутичок та масштабної деструктивної параекономіки. Зважаючи на гео економічну модель сучасного світу, доктрина національної безпеки держав передбачає відповідь на два питання, а саме: 1) якою є детермінантна гео економічна орієнтація цієї країни та пов'язані з нею переваги та ризики її входження до світової економіки; 2) яким є її стратегічний ресурс та відповідно «коридор гео економічних можливостей».

Реалії світу, що трансформується, потребують реформування традиційної геополітики "...з тим, щоб в кінцевому підсумку створити комплексну дисципліну про сучасну і перспективну "багатошарову" й багаторівневу глобальну політику, багатомірний та багатополлярний світ..." [5, 16]. Таке реформування, на думку російського вченого К. Сорокіна, передбачає: 1) збагачення предмету дослідження геополітики; 2) врахування нових, - негеографічних, факторів під час аналізу внутрішньої й перспективної геополітичної структури світу загалом та геополітичного авторитету держави зокрема; 3) з'ясування тих факторів традиційної геополітики, які втрачають своє минуле значення або ж змінюють свій зміст; 4) уточнення та оновлення геополітичних понять, передусім таких як "державні інтереси" та "спосіб реалізації державних інтересів". Згідно з іншим російським вченим В. Разуваєвим, першим кроком у адаптації геополітики до сучасності мають бути: 1) відмова від поняття життєвого простору та використання категоріального апарату Х. Макіндера і 2) переосмислення понять "простір", "держава", "комунікації", "кордони". В той же час С. Бабурін формулює положення традиційної геополітики, які за умови їх певної модифікації можуть відіграти у сучасному світі роль своєрідних аксіом, а саме: 1) цивілізаційний баланс Заходу і Сходу; 2) територіальний консерватизм, який передбачає незмінність території держав та непорушність державних кордонів; 3) воєнно-політичне стримування, елементами якого є воєнно-політичний потенціал держави, що дозволяє ефективно використовувати територіально просторові реальності, паритет системи існуючих військових баз, взаємне ядерне залякування та наявність так званої глобальної, - геофізичної, метеорологічної, хімічної, бактеріологічної, - зброї, оборонна достатність як створення надійної системи оборони території і населення та контроль

над озброєнням, паритет наступальних озброєнь, регулярний політичний діалог, глобальний демографічний контроль, глобальна енергетична взаємодія, світові продовольчі гарантії.

Наведені точки зору на майбутнє геополітики в світі, який переживає глибокі трансформації, свідчать про те, що зазначену мутацію геополітичних чинників не варто розуміти буквально, як втрату ними своєї значущості для здійснення влади. „Сьогодні основними формами суспільного багатства та стабільності стають територіальні: якість середовища та особливості місцевих ресурсів, земля і населення” [4, 63]. „Мутація”, фіксована на емпіричному рівні, перетворюється на теоретичному рівні на проблему реабілітації поняття простору, яке нині має передбачати не лише присвоєння простору за допомогою комунікаційних засобів, а й освоєння його за допомогою комунікативних засобів. Скажімо, та ж якість середовища не є суто екологічною, а й визначається соціально-історичними показниками, як то: рівень економічної стабільності, відсутність загрози військових конфліктів, інформаційної експансії зіткнень на етнічному ґрунті тощо. „...Соціокультурна реабілітація простору, розробка соціально-історичної теорії простору ... уявляється нагальною потребою нашої реформаційної епохи” [4, 88]. Рухаючись в цьому напрямі, сучасна геополітика може стати справді сучасною, такою, що відповідає реаліям і тенденціям світу, який трансформується. Відмова ж від поняття простору, яке є центральним для геополітики, не лише може дискредитувати її теоретично, а й обернутися на практиці незахищеністю простору, а тому й спокуюю його присвоєння. Як зазначає той же О. Панарін, в епоху глобальних проблем, що гранично загострилися, поняття захищеного, „лічного” простору набуває зловісного сенсу...

1. Пейн М. Сообщество как основа социальной политики и социального действия // Взаимосвязь социальной работы и социальной практики. – М., 1997.
2. Разуваев В.В. Геополитика постсоветского пространства. – М., 1993.
3. Арон Р. Мир і війна між націями. – К., 2000.
4. Панарин А.С. «Вторая Европа» или «третий Рим»? – М., 1996.
5. Сорокин К.Е. Геополитика современности и геостратегия России. – М., 1996.